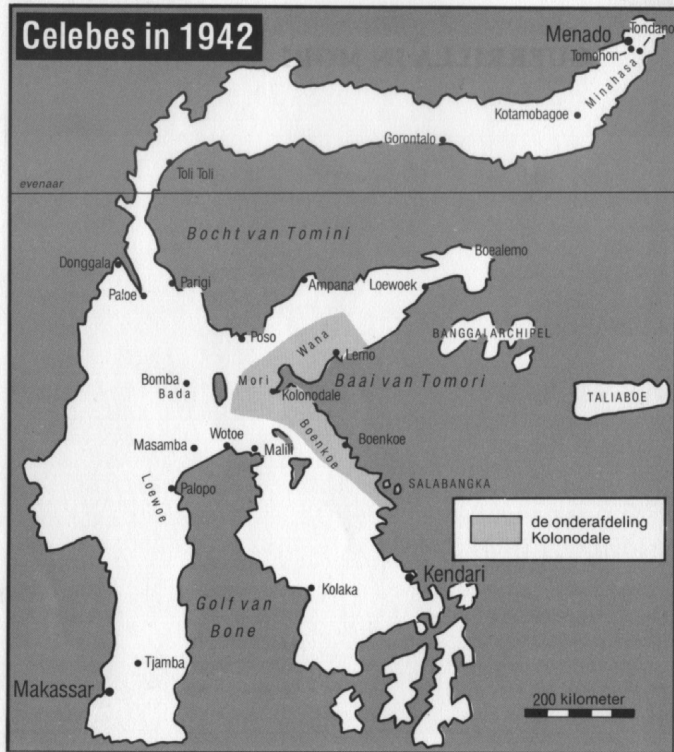

Celebes in 1942

MICHIEL HEGENER

GUERRILLA IN MORI

Het verzet tegen de Japanners
op Midden-Celebes
in de tweede wereldoorlog

1990 Uitgeverij Contact Amsterdam

Het veldwerk voor dit boek werd gefinancierd door de Stichting Diekerhoff-fonds van de Nederlandse Vereniging ter Beoefening van de Militaire Historie, Mars et Historia.

© 1990 Michiel Hegener

Cartografie Michiel Hegener

Omslagontwerp Pieter van Delft, ADM International bv, Amsterdam

Foto omslag De Kali Ensa vanuit het noordwesten, tussen Ensa en Bente

Typografie Wim ten Brinke, bno

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Hegener, Michiel

Guerrilla in Mori : het verzet tegen de Japanners op Midden-Celebes in de Tweede Wereldoorlog / Michiel Hegener. - Amsterdam : Contact

ISBN 90-254-6868-3

SISO az-indo 944.5 UDC 355.425(594)'1940/1945' NUGI 648

Trefw.: Nederlands Oost-Indië ; geschiedenis ;

Wereldoorlog II.

Fotoverantwoording

Auteur: 13, 20, 29 (boven), 31, 52, 106, 115, 116, 119, 122, 146, 151, 154, 155, 163, 164, 172, 174, 179, 183, 200, 208, 210, 232, 234, 235, 236, 239

Collectie mw. B. de Jong-Staal: 29 (onder), 30, 31 (inzet), 32, 41, 57

Collectie Nederlands Zending Genootschap: 14, 15, 24, 26, 27, 95, 159

Collectie E. Rabeta: 156

Collectie Sectie Militaire Geschiedenis LAS: 12

Collectie A.J.P. Borstlap: 37, 84, 96

Familie-collecties van de afgebeelde personen: 17, 25 (2x), 35, 38, 94, 118, 133, 156 (links), 169, 197, 246

Foto- en Film/Video archief ML-KNIL: 139

INHOUD

Verantwoording 6

1 Memento Mori 9

2 De Jong, Van Daalen en anderen 28

3 Oorlog 45

4 Capitulatie 68

5 Ratumbanua 78

6 Twijfel 93

7 Brieven, gesprekken, telegrammen 105

8 Kalverstraat 126

9 Trucks 145

10 De tuin van onderwijzer Lobo 171

11 Versterkingen 190

12 Einde 207

13 Klinkhamer 226

14 Vrede 244

Epiloog 249

Interviews 251

Noten 253

Verklarende woordenlijst 268

Index 269

Na terugkeer wachtte een zorgvuldige navertaling van de veertig uur interview, waarbij drs. Dick van der Mey zich minstens dubbel zo sterk inspande als ik redelijkerwijs had mogen verwachten.

Gedurende het hele onderzoek wist ik mij verder gesteund door de staf van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, vooral door drs. Petra Groen, die mij in december 1984 voor het eerst op dit onderwerp attendeerde.

Zeer veel erkentelijkheid ben ik verder verschuldigd aan degenen die het manuscript van dit boek, of delen daarvan, van kanttekeningen voorzagen: J.J. Nortier, C.A. Heshusius, A.J.P. Borstlap, P.A. Cox, O.G. Ward, P.C. Boer, J.J. Quéré, J. Klinkhamer, mevrouw De Jong, en mevrouw Van Daalen. Uiteraard ben ik verantwoordelijk voor eventuele fouten in de uiteindelijke tekst.

Ten slotte wil ik noemen de kolonels b.d. van de Amerikaanse luchtmacht R.F. Ezzard en M.C. Horgan, M.G.H.A. de Graaff van het Algemeen Rijks Archief, R. Th. Overakker, E. E. Rabeta – en, zeker niet in de laatste plaats, allen die door het geven van interviews aan de totstandkoming van dit boek bijdroegen.

Het ligt in de bedoeling alle interviewteksten in de loop van 1990 over te dragen aan het documentatiecentrum van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf in Den Haag.

Michiel Hegener
Wassenaar, april 1990

HOOFDSTUK 1 MEMENTO MORI

In de baai van Tomori, waar het noordoostelijk en het zuidoostelijk schiereiland van Celebes samenkomen, lieten op 30 mei 1856 de ss Celebes en de ss Vesuvius van het Nederlands-Indisch gouvernement hun ankers vallen. Aan boord bevonden zich 12 KNIL-officieren, 225 onderofficieren en manschappen, en 331 man inheems personeel uit Ambon, vanwaar het flotille een paar dagen eerder was vertrokken.

Doel was het koninkrijkje Mori. De bevolking, de To-mori, moest 'tot tucht en orde' worden gebracht, want 'sedert 1849 heeft Tomorie het volk en de landen van het kleinere en zwakkere Tomboekoe geroofd, 't welk zich hierover beklaagde'.

Het KNIL had zich op dat moment nog nooit in oostelijk Midden-Celebes vertoond, maar dit was een goede aanleiding. Al in 1850, en opnieuw in 1853, waren gouvernementsschepen naar de kust van Mori gestuurd als symbool van een grote, nieuwe macht, waarmee niet te spotten viel. Die boodschap hadden de Moriërs niet helemaal begrepen, of willen begrijpen, want ze verklaarden 'noch wat gouvernement ook te erkennen', en hadden daarmee gevraagd om de strafexpeditie die drie jaar later arriveerde.

Slechts gehinderd door zware begroeiing en glibberige paden, koerste de colonne na ontschepping naar het hart van Mori, in het bijzonder naar de kleine maar steile berg *Ensaondau* (toen *Oessan Dau* genoemd), waar Mori-sche strijders die op dat moment nog geen veilig heenkomen hadden gezocht in het omringende oerwoud, zich enkele tientallen meters boven het omringende vlakke landschap verschansten. Rotsblokken lagen klaar om naar beneden te gooien.

Het zekere voor het onzekere nemend werd halverwege Ensaondau een bivak annex depot ingericht. 'Daar rees de Nederlandsche vlag, die de vijand ontzag moest inboezemen, hoog in de lucht. [...] Nog nimmer had hier een Europeaan den voet gezet. Dit alles werkte verheffend op het gemoed.'

Pas toen een voorhoede 'Oessan Dau als een arendsnest op de rots zag liggen' ontdekten de KNIL-troepen voor het eerst 'kleine benden Tomoriërs, door de alang-alangvelden op Oessan Dau terugtrekkende. [...] Een tolk begaf zich naar Oessan Dau, maar kwam spoedig met het bericht terug dat onze troepen tot het gevecht werden uitgenodigd.'

Het KNIL won. Een omsingeling had weliswaar twintig gewonden geverg'd en tot de conclusie geleid dat een bestorming van de vesting niet

uitvoerbaar zou zijn, maar juist toen was besloten tot een tactiek van mortiervuur en 'beproeven hoe lang de vijand het zonder water uit kon houden', werd op Ensaondau een witte vlag gehesen. De 171 mannen, vrouwen en kinderen op de berg capituleerden, 'en nog vóór den avond woeien van dit kleine Gibraltar onze Hollandse kleuren'. Het was 22 juni 1856; Mori had kennis gemaakt met het Nederlands-Indisch gouvernement.

De expeditie was zo effectief geweest dat de Moriërs zich decennia lang min of meer koest hielden. Het enige wat het KNIL daarvoor in Mori achter had hoever te laten, was de herinnering aan de tocht naar Ensaondau.¹

Pas rond de eeuwwisseling begon de permanente bezetting van Midden-Celebes – dat daarmee geen uitzondering vormde: tot omstreeks 1870 waren buiten Java slechts enkele kleine enclaves aan Nederlands bestuur onderworpen. In de decennia daarna werd onder leiding van gouverneur-generaal Van Heutsz en geestverwanten de Nederlandse gezagssfeer over de hele archipel uitgebreid.

In 1892 vestigde zich voor het eerst een Nederlander in Midden-Celebes: de zending Albert Kruyt van het Nederlands Zendeling Genootschap, drie jaar later gevolgd door N. Adriani, een taalkundige van het Nederlands Bijbelgenootschap.² Beiden kozen domicilie in Poso, om vandaaruit de heidense, bijgelovige, koppensnellende stammen van Midden-Celebes te kerkgang en bijbelstudie over te halen. Dit lukte in de kuststreken matig en in het binnenland uitstekend. Bijna een eeuw later zien de Moriërs en andere volksgroepen in 'het land van Kruyt en Adriani' hun christelijk geloof als een groot goed, en vooral de naam Kruyt wordt door velen nog steeds met respect uitgesproken. Mori was overigens pas laat aan de beurt, want Kruyt begon zijn werk vanuit Poso, en vorderde aanvankelijk maar langzaam.

Het kerkbezoek in Poso steeg enigszins toen Kruyt een orgel liet komen en na de dienst koffie serveerde – met dien verstande dat de kerk op sommige zondagen toch nog helemaal leeg bleef.³ Minstens zo tekenend is een gesprek dat Kruyt in 1902 voerde met een oude man, die al acht jaar naar zijn predikingen had geluisterd. Kruyt uitte zijn bezorgdheid over het feit dat de man nog steeds de God van de christenen verwierp, en kreeg als antwoord: 'Kunt u ervoor instaan dat gedurende tien jaar niemand van ons zal sterven wanneer wij christen worden?' Kruyt kon slechts garanderen dat de man en de zijnen 'niet van de aarde verdelgd zouden worden' als zij hun eigen goden verwierpen. 'Welnu,' luide de gevolgtrekking, 'wanneer u ons geen langer leven op aarde kunt verzekeren is het duidelijk dat het geen verschil maakt of men christen of heiden is.'⁴

Het volgende jaar moest Kruyt vaststellen dat zijn werk nog 'geen zichtbare zegen' had opgeleverd,⁵ en in 1907 klaagde hij dat de introductie van

het zondebesef op Midden-Celebes sommigen had aangezet tot de verering van de voorouders van hem en Adriani.⁶

In latere stadia werd wel grote vooruitgang geboekt – als vooruitgang het juiste woord is. In steeds meer kampongs verrezen kerken en scholen waar de jeugd kon leren lezen, rekenen en schrijven. Albert Kruyt richtte zijn noeste zendingsarbeid tot 1932, waarna het werk werd overgenomen door zijn zoon Jan. Adriani, in 1926 in Poso overleden, had zijn kennis en ervaring vastgelegd in een grote stroom boeken, artikelen en brieven. Ook van de hand van de oude Kruyt verschenen talloze teksten, deels over kwesties die de zending slechts zijdelings beroerden. De geografie en topografie van het zendingsveld genoten zijn bijzondere aandacht. Zo baanden Kruyt en Adriani de weg voor militair en civiel bestuur.

In 1894 arriveerde F. Varkevisser in Poso als eerste controleur, wat noch voor de streek, noch voor Varkevisser zelf een succes werd.⁷ Twee jaar later werd hij op eigen verzoek overgeplaatst. Ook zijn opvolger, G. Liebert, was liever elders werkzaam en vertrok in 1897. Net als zijn voorganger zag hij een categorisch gebrek aan politieke invloed als voornaamste reden om elders emplooi te zoeken.

Lieberts opvolger was al na een jaar vertrokken. Een infrastructuur ontbrak en de machtsmiddelen bleven beperkt tot een politiekorps van tien man.⁸

Na de eeuwwisseling begon die situatie gaandeweg te veranderen: tussen 1900 en 1910 arriveerden vier nieuwe zendelingen,⁹ nieuwe controleurs toonden enig initiatief bij het handhaven van rust en orde in het achterland, en het politiekorps werd uitgebreid. In 1904 werd officieel de afdeling Midden-Celebes opgericht, die weer ressorteerde onder de residentie Menado.¹⁰

Strikt genomen kon dit niet, want het achterland van Poso behoorde toe aan de datu van Loewoe, die in 1888¹¹ een contract met het Nederlands-Indisch gouvernement sloot waardoor Loewoe officieel de zeggenschap over de omgeving van het Posomeer kreeg. Tegenprestatie was dat de datu zichzelf weer aan het gouvernement onderwierp. Dit was een gebruikelijke constructie; zo behoorde Mori, waarover straks meer, aan de sultan van Ternate.

Omdat de datu niet akkoord ging met de financiële vergoeding die het gouvernement in ruil voor Poso had geboden, was een militaire expeditie noodzakelijk. Onder bevel van de kolonel Van Loenen werden in de zomer van 1905 3000 manschappen op 13 boten naar het weerspannige Loewoe gezonden, wat al snel tot het gewenste resultaat leidde. Op 18 september deed de datu afstand van Poso door het tekenen van de zogeheten korte verklaring.¹²

Troepen van kolonel Van Loenen op Zuidwest-Celebes omstreeks 1905.

De plaatselijke bevolking was met de machtswisseling evenmin gelukkig. Datzelfde jaar al moesten eerst 50, en later nog eens 150 soldaten uit Menado naar Midden-Celebes worden gestuurd voor de nodige strafexpedities – hoewel slechts van lijdelijk verzet sprake was. Dorpshoofden werden door de militairen meegenomen naar Poso, waar ze konden kiezen: onderwerping aan het gouvernement en daarvan blijik geven door de Nederlandse vlag aan te raken, of doorgaan met het verzet en een nieuwe strafexpeditie verwachten. Controleur Engelenberg sprak hen toe met de woorden: 'Het gouvernement hebt u te erkennen als uw heer, en naast dien heer kunt gij geen heeren erkennen. [...] Uw nieuwe heer is een strenge vader [...] hij slaat als gij ongehoorzaam zijt.' Adriani vertaalde de rede in het Baré, de plaatselijke taal.¹³

De aanwezigen deden wat van hen gevraagd werd, maar twee belangrijke dorpshoofden ontbraken op de bijeenkomst. De luitenant Voskuil werd daarom met 200 man opnieuw het terrein ingestuurd – en kon één van de twee arrestaties pas verrichten nadat 60 inheemsen waren gesneuveld.¹⁴

Ondertussen waren elders in de regio Poso gezanten uit Loewoe gearri-

De baai van Kolonodale vanuit het zuiden.

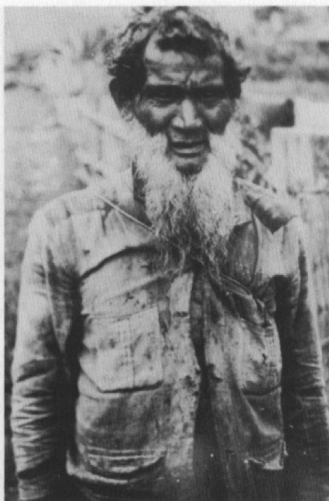
veerd om tot verzet tegen de nieuwe heersers aan te sporen. Het werd voor Voskuil te veel. Op 3 oktober 1905 werd derhalve een detachement van de Loewoe-expeditie naar het Posomeer gedirigeerd, waar colonne-commandant kapitein Hoedt en luitenant Voskuil elkaar op 29 oktober de hand konden schudden. Samen maakten ze veel slachtoffers onder de plaatselijke bevolking toen ze in december de laatste verzetsharden stormerhand doofden. Een enkele nabrander daargelaten was de onderwerping van de afdeling Midden-Celebes in januari 1906 voltooid.¹⁵

In oktober kwamen in Donggala alle bestuursambtenaren van Midden-Celebes in vergadering bijeen, en besloten tot de volgende beleidslijnen:

- handhaven van rust en orde
- oprichting van zelfbesturende landschappen met een eigen landschapskas
- de invoering van belastingen en herendiensten voor de aanleg van wegen
- de aanleg van sawa's
- het verplaatsen en samenvoegen van dorpen uit strategische en hygiënische overwegingen

Pantu, in 1907 deelnemer aan de overval op een KNIL-patrouille, en van 1925 tot 1935 ouderling van de hervormde kerk.

Heidense Moriër.

- verbod op bepaalde godsdienstige rituelen
- afschaffing van de slavernij
- verbod om vuurwapens te dragen¹⁶

Mori was op dat moment nog vrij, maar niet lang meer. Eind 1906 werd besloten om de Banggai Archipel, en de koninkrijkes Boenkoe en Mori te onttrekken aan het gezag van de sultan van Ternate, en ze onder te brengen bij het Gouvernement Celebes en Onderhorigheden – een bestuurs-eenheid met Makassar als hoofdplaats. De sultan ging akkoord met een compensatieregeling die hem f 6000,- per jaar zou opleveren.¹⁷

Bij het stadje Kolonodale, diep in de baai van Tomori, ging in mei 1907 een peloton, ruim vijftig man, aan land 'ter patrouillering en uitbreiding van ons bestuurstoezicht. Aanvankelijk werd van hoofden en bevolking niets dan medewerking ondervonden, doch zulks veranderde in juli.'¹⁸ Op de negentiende van die maand werd een patrouille overvallen, en twee dagen later een andere. De eerste luitenant H.W. Matthes en de tweede luitenant B.E. Kiës, 9 Europese onderofficieren en manschappen, 22 In-

De Duitse zendeling K. Riedel, die van 1924 tot 1940 de evangelisatie van de Moriërs ter hand nam.

donesische militairen, en 10 strapans werden afgeslacht; 28 m-95 geweren werden buitgemaakt. De vorst van Mori, Mokole Maroendoeh, 'nam de wijk naar het binnenland'.

Een onverschrokken antwoord van het gouvernement was het onvermijdelijke resultaat. Begin augustus werden de schamele restanten van de infanterie in Mori versterkt met drie brigades marechaussee à achttien man. In het *Koloniaal verslag* staat hoe het afliep:

'Nadat door de colonnes, welke de streek van het verzet doortrokken, verschillende versterkte rotskampings waren vermeersterd en [...] Maroendoeh sneuvelde, en den 20sten nog de rotskampong Taéntoba genomen was, bleek het verzet gebroken te zijn en kwam den 23sten het hoofd der To-Molioa, den voornaamsten stam der Berg-To-Mori, in onderwerping met 60 volgelingen, inleverende 4 geweren, model '95. Deze onderwerping werd spoedig door die van andere hoofden gevolgd, en alle bij de overvallings verloren gegane geweren werden weer ingeleverd. De excursie was ons op 8 gewonden komen te staan, terwijl de vijand ongeveer 100 dooden had gekregen. De in onderwerping gekomen hoofden werden be-

boet, welke boeten behoorlijk betaald werden. Het verzet was hiermede volkomen geëindigd.¹⁹ Ter nagedachtenis aan de twee luitenants 'en hunne patrouilles' werd later in Kolonodale een monument opgericht met als opschrift 'Memento Mori'.²⁰

Het is niet moeilijk in het bovenstaande goed en kwaad van elkaar te onderscheiden, maar enkele kanttekeningen zijn op hun plaats.

Door gemeenschappelijk optreden van zending en bestuur werd een eind gemaakt aan een aantal toestanden en gebruiken die, voor degenen die eronder leden, minstens zo wreed en onaangenaam waren als de onderwerping van Midden-Celebes door de Nederlanders. Het incidentele koppennellen tussen de stammen onderling werd al genoemd. Verder heerste op grote schaal slavernij, waarvan overigens niet met zekerheid bekend is hoe die ontstond; vermoedelijk door de onderwerping van andere stammen, lang voor de Nederlanders arriveerden. Koppennellen en slavernij werden onmiddellijk na de vestiging van het gouvernementsgezag verboden verklaard.²¹

Als bizar detail kan het geloof in weerwolven worden genoemd. Sommige mensen leefden van de energie van anderen, en konden dit doen door op daartoe geëigende momenten in een weerwolf te veranderen. De weerwolf hypnotiseerde zijn slachtoffer, verwijderde vervolgens de lever, sloot de romp zonder sporen achter te laten, en verorberde het buitgemaakte orgaan. Dankzij de hypnose herinnerde het leverloze stamlid zich niets van de operatie, maar overleed natuurlijk kort daarna. Veel onverklaarbare sterfgevallen konden zo worden opgehelderd, waarna het zaak was de weerwolf te ontmaskeren voordat hij weer toesloeg. Het werkelijke slachtoffer van de weerwolf – degene die ervan verdacht werd een weerwolf te zijn – moest zijn middelvinger in gesmolten hars dopen. Zodra de hars hard was, werd hij verwijderd, en was het vonnis geveld: geen brandwonden, dan ging de verdachte vrijuit. Wel brandwonden: onmiddellijke executie.²² Het verbod om weerwolven te doden oogstte groot onbegrip.²³

Nadat de zending rond Poso en Tentena enige vaste grond onder de voet had gekregen, werd het zendingsveld in 1915 uitgebreid tot Mori, waar het christendom als een prairiebrand om zich heen greep. Vanaf 1921 kwam het tot 'massale overgangen', in 1928 was de meerderheid van de Moriërs christen, en rond 1935 werd Mori als 'geheel gekerstend' beschouwd.²⁴ Dat was in het bijzonder te danken aan de Duitse zendeling K. Riedel, die sinds 1924 vaart had gezet achter de evangelisatie van het koninkrijkje. 'We zeggen geloof ik niet te veel,' schreef hij in 1941, 'wanneer we zeggen dat er een wonder is gebeurd in Moriland gedurende de laatste 25 jaren.'²⁵

Owoloe Maroendoeh, van 1928 tot eind 1942 radja van Mori. Tijdens de bezetting werd hij door de Japanners vervangen door zijn zoon Besau.

Riedel opereerde vanuit Korowalelo, halverwege het voetpad van Tinompo naar Sampalowo. Dat was niet toevallig, want zo zat hij op minimale afstand van de twee hoofdplaatsen van het inheemse gezag. Tinompo lag aan de voet van de berg Ensaondau, en Sampalowo was het hoofdkwartier van de radja van Mori, Owoloe Maroendoeh (1875-1950).

Owoloe was in 1928 radja Ede Kamisi opgevolgd, die in 1908 als zodanig door het gouvernement was geïnstalleerd nadat zijn voorganger bij de straftocht van 1907 was omgekomen. De radja's hadden de schijn van hun vroegere gezag mogen behouden, maar waren in feite gewoon in dienst van het gouvernement. Radja Ede had aan die relatie gestalte gegeven door omstreeks 1923 van Sampalowo, de traditionele adatplaats, te verhuizen naar Kolonodale, waar hij op een paar honderd meter van de dienstwoning van de onderafdelingschef zijn residentie maakte.²⁶

Owoloe, zelf door Albert Kruyt gedoopt,²⁷ toucheerde in 1932 f 250,- per jaar voor zijn werk²⁸ en was de Nederlanders betrekkelijk goed gezind.²⁹

Strubbelingen tussen de Moriërs en het gouvernement waren nagenoeg onbekend.³⁰ Na 1907 kwam het alleen omstreeks 1921 tot een bloedbad: een KNIL-patrouille uit Kolonodale werd in de buurt van Tomata overvallen en uitgemoord. De slachtoffers hadden zich misdragen, en zouden

misstappen hebben begaan tegenover vrouwelijke Moriërs. Een strafexpeditie werd daarom niet juist geacht.³¹

De jaarverslagen van de zending melden nog een geheel ander conflict in Mori – aanzienlijk minder ernstig, maar buitengewoon hardnekkig: de strijd met de missie. Nederlands-Indië was tussen roomsen en protestanten verdeeld als ging het om olieboorconcessies. Voor Mori zat de dichtstbijzijnde bedreiging in Loewoek en de Banggai archipel in de persoon van een pastoor die zich af en toe in Kolonodale vertoonde.

In 1936 trachtte hij de polygame radja van Mori tot het katholicisme te verleiden met een gratis opleiding aan een missieschool voor twee van zijn tientallen kinderen. Tevergeefs want Maroendoeh wierp tegen: 'Ik ben al oud en wil niet meer veranderen maar blijven wat ik ben.' Daarbij bleef het niet. 'Elke dag,' aldus Riedel in zijn jaarrapport over 1936, 'lokte de pastoor de kinderen van Kolonodale aan door allerlei lekkernijen uit te delen. Menschen die vroeger Roomsch waren en intussen protestant geworden zijn, heeft hij uitgescholden. In Tontowea heeft de helper van de pastoor reeds een gezin zoo ver gehad dat ze van plan waren Roomsch te worden, omdat zij dan niet meer moesten meehelpen aan het onderhoud van kerk en schoolgebouw en goeroewoning.'³²

Voor een min of meer volledige schets van de geschiedenis van Mori sinds de komst van zending en bestuur ontbreekt hier de ruimte. Maar gelet op de gebeurtenissen in 1942, is het wel nodig om stil te staan bij de situatie in Mori toen de tweede wereldoorlog uitbrak, en daarmee aan te geven onder welke plaatselijke omstandigheden het verhaal van dit boek zich afspeelde. Dat kan mede dankzij de heldere herinneringen van P.A. Cox, die van maart 1938 tot maart 1941 detachementscommandant was in Kolonodale. Als al zijn voorgangers stond hij tevens aan het hoofd van het civiel gezag – een situatie die op slechts enkele kleine buitenposten in de archipel voorkwam.

De 'Onderafdeling Kolonodale' viel sinds 1924 in civiel opzicht niet meer onder Makassar maar onder de residentie Menado, en omvatte de landschappen Mori en Boenkoe. In 1932 woonden in de hele onderafdeling ruim 41.000 mensen, waarvan ongeveer 15.000 in Mori. Rust en orde in het gebied werden gehandhaafd door een KNIL-detachement in Kolonodale, dat in de tijd van Cox bestond uit drie inheemse brigades van elk achttien man. Verder was er een foerier, een sergeant-majoor, een magazijnknecht, een kantinebeheerder, een arts en nog wat loslopend personeel. Bij elkaar een man of zestig. Zoals bij het KNIL gebruikelijk woonden hun gezinnen gewoon in de kazerne – in KNIL-termen 'het kampeement' of de tangsi genoemd. En er waren een stuk of twintig strapans – een

verbastering van 'gestraften'. Het waren mensen die in de burgermaatschappij langdurige celstraffen hadden opgelopen, meestal wegens doodslag. Als alternatief voor het cachot hadden ze gekozen voor dwangarbeid bij het KNIL, waartoe ze altijd werden overgeplaatst naar een ander eiland dan waar ze vandaan kwamen.

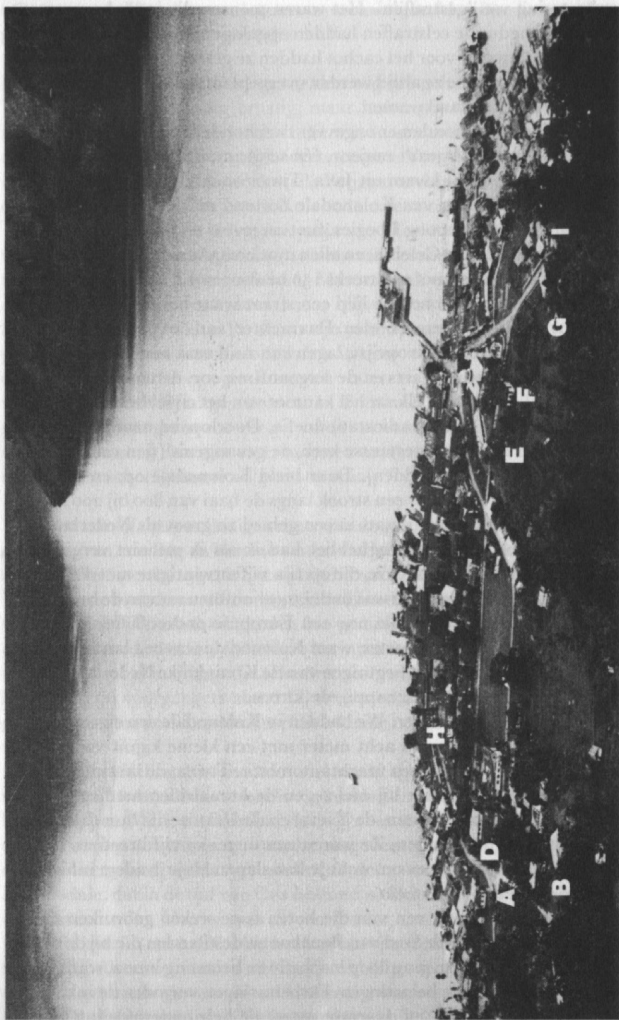
Alles bij elkaar woonden er ongeveer tweehonderd mensen in de tangsi. Alleen de arts, de sergeant-majoor, één sergeant, de foerier en Cox waren Europeanen. De rest kwam uit Java, Timor en Ambon.

De burgerbevolking van Kolonodale bestond uit drie groepen. Aan de zuidkant lag de kampong Boegies, met ongeveer 250 Boeginezen: immigranten uit Zuidwest-Celebes, en allen moslems. Aan de noordzijde lag de Morische kampong, met omstreeks 150 bewoners. En aan de zeezijde van het centrum van Kolonodale liep een straat waar honderd Chinezen en nog eens vijftig Moriërs woonden. Daarachter, aan de voet van de heuvelrij die achter Kolonodale oprijst, lagen van zuid naar noord: de tangsi, de dienstwoningen van de arts en de sergeant-majoor, de tennisbaan en het voetbalveld, en vlak bij elkaar het kantoor van het civiel bestuur, het huis van de luitenant en het radiostationnetje. Doorlopend naar het noorden volgden dan nog de protestantse kerk, de gevangenis (tien cellen) en het ziekenhuisje (twintig bedden). Daar hield Kolonodale op, en begon de wildernis. Alles bij elkaar een strook langs de baai van 800 bij 200 meter – en toch de belangrijkste plaats in een gebied zo groot als Nederland.

'Als civiel en militair gezaghebber had ik als ik me niet vergis tweentwintig functies,' aldus Cox, die op zijn vijftentwintigste met die ambtelijke weelde werd belast. 'Je was onder meer ambtenaar van de burgerlijke stand; ik heb in Kolonodale nog een Europese onderofficier getrouwd. Dan was je luchthavenmeester, want Kolonodale was een landingsplaats voor de Grumman watervliegtuigen van de Koninklijke Nederlandsch Indische Luchtvaart Maatschappij, de KNILM.

Ik was ook havenmeester. We hadden in Kolonodale een eigen boot: de Salabanka, een sloep van acht meter met een kleine kajuit voorop. Hij werd aangedreven door een vrachtautomotor. Toena, de bestuurder, wist iets van navigatie, zodat hij niet tegen de koraalriffen aanliep. Verder waren er twee grotere boten, de Yvette en de Urania, die hun thuishaven op Noord-Celebes hadden. Ze waren een meter of vijf breed en twintig lang. Er zaten drie hutten op, waar je kon slapen als je je adem inhield, en ze werden met hout gestookt.

Eens per jaar kon ik een van die boten twee weken gebruiken om op tournee te gaan naar de kust van Boenkoe en de eilanden die bij de onderafdeling hoorden. Dan ging ik op inspectie en belasting innen, want ik was ook ontvanger van de belastingen. De belastingen vormden de inkomsten van de landschapskas, en daarmee moest de hele onderafdeling worden

gefinancierd. Ook de huur van die boten, bijvoorbeeld. Een deel van de belasting werd in de vorm van arbeid betaald: herendiensten. Een van die herendiensten was dat de bevolking van de plaatsen waar ik met de boot kwam, van tevoren hout moest kappen. Dat gaf wel eens een probleem, want bij voorkeur kapten ze dan een heel zachte houtsoort, dat was makkelijker. Terwijl de kapitein altijd vroeg om een speciaal soort hout dat juist heel hard was.'

Herendiensten moesten overal in Nederlands-Indië een aantal dagen per jaar worden verricht, maar konden worden afgekocht. In de onderafdeling Poso bijvoorbeeld voor f 0,25 per dag, en daarvoor werden dan arbeidskrachten van het eiland Boeton gehuurd.³³

Het aantal werkdagen wisselde: in Poso tien per jaar,³⁴ in Mori zesentwintig.³⁵ Meestal werden ze besteed aan de aanleg van wegen. De voorganger van Cox, luitenant G.L. Reinderhoff, had het 243 kilometer lange voetpad Poso-Kolonodale tot een autoweg laten verbreden. 'Vlak voordat ik kwam was de weg officieel geopend,' aldus Cox. 'Toen is een of andere wagen van Poso naar Kolonodale gegaan en terug. Alle kampongs waren uitgelopen om hem uit te graven. Maar toen ik het van Reinderhoff overnam was de weg alweer grotendeels dichtgegroeid. Je kon er nauwelijks door. Sommige delen waren zo modderig dat de auto door de kampongbevolking moest worden gedragen. Toen ik in Kolonodale kwam was er een kleine vrachtwagen en een Ford personenauto, die daar per boot naar toe waren gebracht. De grootste hindernis zat vijftien kilometer na Kolonodale, waar de weg de Kali Laa kruiste. De voorganger van Reinderhoff had daar een gierpont gebouwd, op twee speciaal vervaardigde grote drijvers. Maar Reinderhoff had niet genoeg geld in de landschapskas om ze af te betalen, dus had de resident van Manado ze weg laten halen om in Noord-Celebes te gebruiken. In mijn tijd gingen de financiën wat beter en zijn ze weer teruggekomen. Daarna is er ook een grotere vrachtauto gekomen en een tractor. Die hadden we nodig voor de verbetering van het wegtracé tussen Kolonodale en de pont, want dat liep grotendeels door een moeras, met water aan weerszijden. Ik ben eindeloos met die tractor in de weer geweest om daar stenen heen te brengen, want daarvoor was die dijk een en al blubber.'

Deze activiteiten ontplooid Cox in zijn hoedanigheid van beheerder van de wegen. Maar er was nog veel meer. Hij was beheerder van de zoutregie en van de opiumregie. Beide produkten mochten uitsluitend

*Kolonodale vanuit het westen in 1988. A Huis luitenant De Jong B Radiostation
C Plaats benzineloods D Bestuurskantoor E Huis van sergeant-majoor Gerissen
F Huis dokter Lubbers G Tangsi H Chinese kampong I Weg naar Poso*

door het gouvernement worden verstrekt: zout, omdat daar eerst jodium aan moest worden toegevoegd tegen kropziekte, en opium omdat het opium was. 'Enkele Chinezen in Kolonodale waren zo verslaafd dat ze een vergunning hadden verkregen om eens per week een bepaalde dosis te kopen,' aldus Cox.

Van al zijn functies was hij relatief veel tijd kwijt aan de juridische: hij was voorzitter van de Europese rechtbank, van de Chinese rechtbank en van de inheemse rechtbank. Vooral die laatste taak raakte de verhouding tussen de Moriërs en het Nederlandse gezag. In het algemeen zegt Cox daarover: 'Het inheemse gezag deed het eigenlijk. Buiten Kolonodale was al het bestuur in handen van de plaatselijke bevolking, en ze regelden in principe alles zelf, met uitzondering van de herendiensten. Alle volwassen mannen moesten dat doen. Men accepteerde dat: je had nu eenmaal herendiensten. Daar werd je voor opgeroepen, en dat deed je dan. Het was voornamelijk voor de bouw van wegen en bruggen, daar hadden ze zelf ook profijt van.'

De zending van Mori dacht daar niet precies zo over. In zijn jaarverslag over 1938 noteerde Riedel onder meer: 'Wat onze verhouding tot het Binnenlandsch Bestuur betreft, zoo kan ik meedelen, dat er geen aanleiding tot moeilijkheden is geweest, nadat de Heer Reinderhoff was vertrokken. Deze is nogal dictatorisch in zijn optreden geweest. Wel schijnt het hier, zoals overal in de wereld, te zijn, dat wie de macht heeft ook het recht heeft om te doen en te laten zoals het hem behaagt. Het blijkt hier telkens weer dat de Inheemschen eigenlijk geen recht hebben. De mensen worden in de planttijd tot koeliediensten gedwongen.'³⁶

Passages als deze zijn kenmerkend voor veel van wat de zendingen in Midden-Celebes over het Binnenlands Bestuur op papier zetten, vooral in hun onderlinge correspondentie.

Direct onder de onderafdelingschef kwamen de inheemse hoofden van de districten. In Mori waren er drie: Tomata met Tomata als hoofdplaats, Ngusumbatu met Tinompo als hoofdplaats en Petasia met Kolonodale als hoofdplaats. In 1941 werd Tomata bestuurd door Mainda Rumampuo, en Ngusumbatu en Petasia door familieleden van de radja, respectievelijk Makita en Maranua Marunduh.³⁷ Pirau Marunduh, een zoon van de radja, werd omstreeks 1940 in Tomata als plaatsvervangend districtshoofd aangesteld.³⁸

Na de onderdistrictshoofden volgden de kamponghoofden, die gewoon door de bevolking werden aangewezen, net zoals in de tijd voordat de Nederlanders kwamen.

'De bevolking was heel loyaal,' aldus Cox. 'Ik ben ook nooit bang geweest in Mori – heel anders dan in de streek rond Malili, daar zat nogal wat tuig. Ik heb in die drie jaar maar een keer een man hoeven oppakken,

op verzoek van het kamponghoofd. Er is in mijn tijd ook nooit een moordgeval geweest, ook niet in Boenkoe.'

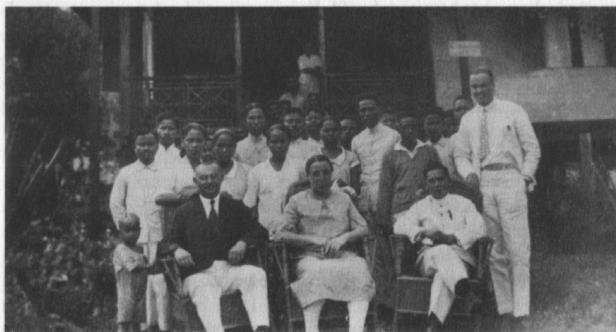
Toch waren er natuurlijk wel wetsovertredingen, en voor de inheemse bevolking was dat de inheemse wet: de adat. Als overal elders in de archipel was de adatrechtspraak intact gelaten, en in samenhang daarmee de autochtone gezagsverhoudingen. In principe mocht alles, behalve dat wat door het gouvernement verboden was. Het doden van een weerwolf was voortaan moord, en werd door het bestuur bestraft. Voor het uitvoeren van iedere andere doodstraf, bijvoorbeeld op overspel, gold hetzelfde. Om erop toe te kunnen zien dat de opgelegde beperkingen bij het toepassen van de adatrechtspraak werden toegepast, was de onderafdelingschef van Kolonodale voorzitter van de rechtbank, maar zonder stemrecht.

Cox: 'Alle rechtszaken in Mori vonden plaats in het bestuurskantoor, tegenover mijn huis. Ik lette erop dat de aanklager, een inheems bestuursambtenaar, de zaak behoorlijk presenteerde. Dat de verdachte ook getuigen kon oproepen. En of er geen corrupte getuigen waren. Dat laatste was vaak heel moeilijk, met al die familiecontacten. Je moest goed weten uit welke hoek ze kwamen om hun waarde te bepalen. Echt ernstige vergrijpen gingen door naar de rechtbank in Makassar of Menado. In Kolonodale mocht gestraft worden tot één jaar cel, en ik was ook beheerder van de gevangenis.

Kort voor mijn tijd is er een moordgeval geweest: een vrouw van de radja was "per ongeluk" door de radja doodgeschoten omdat ze tegenover hem iets fout had gedaan. Ik ben nog betrokken geweest bij de nasleep, daar hebben we een hoop gezeur mee gehad. Het Gouvernement wilde een diepgaand onderzoek, en eventueel de radja straffen. De bevolking had dat nooit genomen, dat de civiele gezaghebber de radja in de gevangenis van Menado liet zetten. Ze vonden het vrij billijk, dat die vrouw was doodgeschoten. Er was natuurlijk ook niemand die tegen de radja wilde getuigen. Uiteindelijk is het bij gebrek aan bewijs geseponcerd.' Een extra complicatie bij deze zaak was dat de radja zelf lid van de rechtbank was.

De adat omvatte veel meer dan alleen strafrechtspraak. De gang van zaken bij een groot deel van het openbare leven werd bepaald door talloze ongeschreven wetjes, en op de naleving werd in principe in kampongverband toegezien; zeker in Mori gold dat het kamponghoofd als allereerste taak had om toe te zien op de juiste toepassing van de adat.

Een adatbepaling die door een Nederlandse regel werd afgeschaft, was het bovengronds begraven. De gewoonte was om doodskisten ergens in het terrein te plaatsen, vaak onder overhangende rotsen. Na een paar weken werd dan het lijk van de resten vlees en de kleding ontdaan, van nieuwe kleding voorzien, teruggelaplaast in de kist, die dan met rotan werd

Het echtpaar Riedel met bekeerde Moriërs.

dichtgebonden en in de spelonk tussen de andere kisten werd gezet.³⁹

‘Vrij kort voor mijn tijd is dat door het Gouvernement verboden,’ aldus Cox. ‘Het was ongezond, en voortaan moest onder de grond worden begraven.’

Het heidense bloed bleef natuurlijk kruipen waar het niet gaan kon. ‘Vele Christenen denken, dat ze, omdat ze gedoopt zijn, reeds Christen zijn,’ schreef Riedel met spijt in zijn verslag over 1937. ‘[...] Men heeft wel de grove heidense praktijken weggedaan, maar het hart veranderde niet, het bleef heidensch.’ Een van de vele voorbeelden die hij noemt, is de verplaatsing van een hele kampong ‘omdat ze op de oude [plaats] bang zijn geworden voor kwade magische invloeden’.

Meer aan de oppervlakte was er weinig reden tot klagen. In september 1938 verscheen een opnieuw bewerkte, verbeterde bundel christelijke liederen in het Morisch, waarvan er 1850 werden verkocht in vier maanden – veel sneller dan de eerste uitgave in 1928.

‘De Moriërs zingen graag, maar willen niet altijd hetzelfde zingen,’ pleitte Riedel voor een spoedig verschijnen van een derde bundel.⁴⁰

In maart 1941 zou Cox worden afgelost als onderafdelingschef van Kolonodale – bij gebrek aan opleidingsmogelijkheden door een op bestuursgebied ongediplomeerde opvolger. Indië kende bestuurscholen voor de lagere inheemse civiele ambtenaren. Bestuursambtenaren vanaf het niveau van controleur moesten drie jaar Indisch recht gestudeerd hebben aan een Nederlandse universiteit. Maar de officier die op een buitenpost

J.A. de Jong in 1936.

Bestuursassistent Rob Warouw, vermoedelijk na de oorlog.

tevens hoofd was van het civiel bestuur, kon op weinig anders terugvallen dan algemene ontwikkeling en gezond verstand. De gezaghebber van Kolonodale werd bij de uitoefening van zijn civiele werk terzijde gestaan door twee inheemse bestuursassistenten: een in Kolonodale en een in het stadje Boenkoe. In Kolonodale was dat toen Rob Warouw, een Menadonees, en volgens tal van getuigen een deskundig en toegewijd man. Ook Cox benadrukt dat. Warouw zou de opvolger van Cox zeker kunnen behoeden voor veel misstappen. Toch besloot de gezaghebber zijn *Memorie van overgave* veel uitvoeriger te maken dan gebruikelijk. Kort voor zijn aflossing trok hij zich met vrouw en kinderen een week terug in de pasanggrahan van het bergdorp Matangkoro, om niet door de beslommingen van Kolonodale te worden gestoord bij het noteren van duizenden details over de onderafdeling.

Reden temeer om zoveel op te schrijven was dat Cox maar vier dagen had om zijn opvolger in te werken. Toen de eerste luitenant der infanterie J.A. de Jong met een boot van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij in Kolonodale arriveerde, hoefden hij en Cox geen kennis meer te maken: ze kenden elkaar goed van de Militaire Academie. ‘Hij was daar mijn “jongste jaar”,’ aldus Cox. ‘Ik heb hem vrij goed gekend want als pelotonscommandant lag ik dat jaar bij hem op de slaapzaal. Hij was op de KMA duide-

Morisch meisje aan het rijststampen, voor de oorlog.

Krokodil uit het Posomeer in Tentena. Links de brug over de Posorivier.

lijk een van de beteren, echt iemand met lef. En een heel overtuigd officier. Ik was blij toen ik hoorde dat hij mijn opvolger zou worden: tenminste niet iemand die de zaak in het honderd zou schoppen.'

De Jong was niet de enige die de KPM-boot verliet. Zijn vrouw Bé en hun twee kinderen waren uiteraard meegekomen, en de kapitein-arts Max Waisfiszw kwam Peter Flamman vervangen als enige civiel en militair geneesheer in de onderafdeling.

Nadat De Jong aan zijn nieuwe ondergeschikten was voorgesteld, volgde de ondertekening van het proces-verbaal van de machtswisseling. Terwijl Waisfiszw en Flamman in het hospitaal bezig waren en mevrouw De Jong in de pasanggrahan bivakkeerde, ging Cox 'met De Jong aan de gang. We hebben zoveel mogelijk tijd aan het civiele gedeelte besteed. Vertellen en vragen. Maar ook moesten we de boeken controleren en de inhoud van de kas tellen. Er lag voor tienduizenden guldens zilvergeld, zakken vol. Maar de tijd ontbrak om alles te tellen, dus dat ging op de weegschaal.

De tweede dag was er vendutie: al mijn huisraad moest geveild worden, dat was gebruikelijk. En De Jong was vendumeester. Dat had hij ook nog nooit gedaan. Die vendutie had een speciale rol: je werd altijd enorm gewaarschuwd voor het aannemen van geld van de bevolking tijdens je bestuursperiode. Het enige materiële blijk van waardering dat de bevolking

wel mocht geven was om je spullen tegen een betrekkelijk hoge prijs te kopen bij je vertrek. Dan ging er bijvoorbeeld een schoenendoos weg voor f 12,50. Er was niet veel te verkopen en er waren veel kamponghoofden. Wie geen hooglopende ruzie met de petor had gehad, hoorde bij zijn vendutie iets te kopen. En ik moest zorgen dat er gratis bier was. Die hele grap duurde twee dagen, allemaal in mijn huis. Alleen 's avonds had ik tijd om De Jong in te werken, bij de gaslamp. Zaten we tot diep in de nacht door te praten. Gelukkig had ik die uitvoerige memorie van overgave. Ik zei steeds: lees maar door.'

De grote hoeveelheid geld in het bestuurskantoor was geen teken van overvloed maar van recente incassering van de belastingen à f 4,75 per volwassen man per jaar. Van dat geld moesten hoge rekeningen worden betaald: de huur van de Yvette en de Urania (al waren ze nauwelijks gebruikt), een maand salaris voor de landschapsarchitect van Poso (al had hij dat jaar geen stap in de onderafdeling Kolonodale gezet), alle salarissen van de ambtenaren, benzine, olie, auto-onderdelen...

Na vier hectische dagen vertrok de familie Cox per watervliegtuig en de familie Flamman met de KPM-boot; de familie De Jong betrok de luitenantwoning aan de voet van de heuvelrug.

Kolonodale had een nieuwe gezaghebber.

HOOFDSTUK 2 DE JONG, VAN DAALEN EN ANDEREN

Voor Jan de Jong was Kolonodale zijn derde standplaats op Celebes, en zijn vierde in Nederlands-Indië. Maar zijn Indisch verleden ging verder terug; hij had op Java het grootste deel van zijn jeugd doorgebracht.

Hij werd geboren in Rotterdam op 17 juli 1914 als eerste van twee jongens. Een paar jaar later verhuisde het gezin naar Indië, waar Jan de lagere school doorliep, en daarna de HBS in Batavia. Als zoon van een KNIL-militair groeide hij op tegen een decor van militaire bedrijvigheid. Volgens De Jongs drie jaar jongere broer Piet, wilde hij 'van jongsaf militair worden. Hij was wel een militair type, altijd een beetje bazig, en erg sportief. Van zijn vader kreeg hij meer gedaan dan ik. Hij wou een motorfiets – kreeg hij een motorfiets. Hij had weinig conflicten met zijn vader – juist niet. Als ik ruzie kreeg met de Ambonese kinderen van het kampement ging ik gauw mijn grote broer halen, en die knokte het voor me uit. Daar speculeerde ik ook op. In Batavia hield het muziekkorps van het regiment een keer per week een taptoe, en na afloop was het ook vaak knokken. Mijn broer knapte het dan voor me op. Hij was niet bang en ging graag op de vuist. Anderzijds miste hij een zekere vlothed in het sociale verkeer, zij het niet extreem. Hij was erg trots.'

In 1931 ging De Jong alleen naar Nederland voor de laatste twee jaar van de middelbare school, in Bergen op Zoom; daarna verhuisde hij naar Breda, waar hij was toegelaten tot de KNIL-opleiding van de Koninklijke Militaire Academie.

Een paar weken voor hij daar aan zijn driejarige opleiding begon, overleed op Sumatra zijn vader, en zijn moeder die daarop met Piet naar Nederland was gekomen stierf in januari 1934.² In hoeverre die gebeurtenissen De Jongs gehechtheid aan het militaire bestaan versterkten, is een kwestie van speculatie – vaststaat dat hij op de KMA excelleerde. Zijn jaargenoot J.C. Corver herinnert zich: 'Hij was een behoorlijke doordouwer en zeer gezien onder zijn jaargenoten. Ons jaar telde 54 cadetten, en daarvan is hij als vier na beste geëindigd.'³ Ook Corver benadrukt De Jongs passie voor sport. Hij was een verwoed scherm- en deed aan lange-afstandswemmen op de Schelde. Op een winternacht liet hij zich in Breda buitensluiten om te leren schaatsen (wat hij in Indië nooit had kunnen doen), zodat hij de volgende dag bij wedstrijden niet aan de kant hoefde te blijven staan.⁴

Kolonodale in 1988. Geheel links het huis van De Jong, geheel rechts het bestuurskantoor. Op de achtergrond de baai.

J.A. de Jong.

Op 12 augustus 1936 werd De Jong beëdigd, op 25 september trouwde hij met Beada Staal, een zusje van zijn beste vriend op de Academie, en op 28 oktober vertrokken ze met de ms Sibajak naar Indië.

De Jongs eerste plaatsing was in Malang op Java, bij het achtste infanteriebataljon. Hij was daar pelotonscommandant, net als Corver. 'De Jong was een echte troepenofficier,' aldus zijn jaargenoot, 'bepaald geen

Lopen in de alang-alang.

De gierpont over de Kali Laa bij Tompira. Links van de auto luitenant De Jong, bij het voorportier chauffeur Hamid.

1988: de drijvers van de gierpont bij de nieuwe brug.

studeerkamerfiguur. Ik herinner me een schietcursus van een week, waar hij en ik iedere dag op zijn oude Harley Davidson heen gingen. Hij reed hard, een echte coureur. Twee jaar later werd ik overgeplaatst naar Noord-Sumatra en hij naar Celebes. Daarna heb ik hem nooit meer gezien.¹⁵

Via Makassar, waar hij ook pelotonscommandant was, belandde De Jong omstreeks 1939 in Tondano op Noord-Celebes, zijn eerste post als detachementscommandant. Anders dan in Kolonodale, was hij in Tondano slechts met militaire leidinggeving belast, terwijl een telefoonlijn en een goed wegennet Tondano verbonden met de uitgebreide vertegenwoordiging van het gouvernement in Manado, op veertig kilometer afstand. Zijn meest directe commandant was vanaf juli 1940 majoor B.F.A. Schilmöller,⁶ die toen als troepencommandant van de Minahasa werd aangesteld. De Jong en hij kenden elkaar van de КМА, waar Schilmöller tot augustus 1934 docent was.⁷ Of De Jong hem toen ook al in positieve zin opviel is onbekend, maar na de oorlog noemde hij de luitenant 'een dapper officier, met verantwoordelijkheidsgevoel, initiatief en karakter'.⁸ Dat was vooral vanwege de gebeurtenissen in 1942, maar dat Schilmöller een jaar eerder in soortgelijke termen over De Jong dacht, blijkt uit De Jongs overplaatsing naar Kolonodale, waar zelfstandigheid en veelzijdigheid eerste veristen waren.

De Jong leek in Kolonodale de tijd van zijn leven te zullen krijgen: aan een van de mooiste baaien van Nederlands-Indië wachtte hem een taak waarvan weinig jongens durven dromen. De oogst van drie decennia toegewijd bestuur en zorgvuldig zendingswerk kreeg hij bij aankomst in de schoot geworpen, en daarbij bood Kolonodale een aantrekkelijk evenwicht tussen comfort en primitiviteit. Er was een ziekenhuis, een radiozender voor contact met de rest van de wereld, en een wagenpark waarbij een privéauto met chauffeur voor de luitenant. Een riante dienstwoning met uitzicht op de baai bood genoeg – zij het niet uitzonderlijk veel – ruimte voor het gezin en de bedienden van de nieuwe onderafdelingschef: bij aankomst in Kolonodale had het luitenantsechtpaar een dochter Rendie (3) en een zoon Freek (2), terwijl de derde in augustus werd verwacht.

Anderzijds had het leven op een afgelegen buitenpost als Kolonodale ook wel wat risico's, en bij vertrek uit Manado ontving mevrouw De Jong een exemplaar van de *Handleiding voor de officiersweduwe*.⁹ De primitiviteit begon waar de bebouwde kom van Kolonodale ophield. Voet- en paardenpaden waaierden uit naar het binnenland, en waar die ontbraken, was praktisch iedere vorm van voortgaan onmogelijk. In het geaccidenteerde oerwoud waarmee een groot deel van het ressort was bedekt, kon de maximumsnelheid dalen tot enkele kilometers per dag. Iets maar niet veel gun-

Mevrouw Riedel (met witte hoed) en dragers in de bossen van Wana.

Op tournee in 1941. Rechts het echtpaar De Jong. Tweede van links, met tropenhelm, bestuurs-assistent Rob Warouw.

stiger was het vaak manshoge alang-alanggras, dat met de klewang weggeslagen of met de karabijn platgedrukt moest worden voordat de volgende pas kon worden gezet.

Per auto kon je vanuit Kolonodale één kant op: de grindweg die Reinderhoff en Cox hadden aangelegd, slingerde eerst een paar kilometer langs de kustlijn en dook dan aan de zuidpunt van de baai over een lage heuvelrug landinwaarts. Een kilometer verder begon het vlakke moerastracé waar Cox zo hard aan had gewerkt, en op hetzelfde punt kon je met de auto rechtsaf naar Tioe, acht kilometer verder, waar deze zijtak – ook een creatie van Cox – ten einde kwam.

Het hoofdspoor, door het moeras, bereikte na tien kilometer de Kali Laa, waar de exercitie met de pont in de regentijd grote problemen kon geven of onuitvoerbaar was. Aan de overzijde – precies waar de expeditie van 1856 haar hoofdkwartier inrichtte – lag weer een splitsing: linksaf naar het koninkrijkje Boenkoe, rechtsaf naar de kampongs Tomata, Taripa, Tentena en Poso. Hoewel de weg officieel klaar was, moest altijd rekening worden gehouden met aardstoringen, weggeslagen bruggen¹⁰ en andere verrassingen. In 1941 vestigde A.J.P. Borstlap, detachementsarts in Poso, een record door de 243 kilometer van Poso naar Kolonodale in negen uur af te leggen¹¹ – waarbij aangetekend moet worden dat een medisch noodgeval in Kolonodale hem tot snelheid aanzette, en dat het droge seizoen in alle opzichten meehielp. Anderhalf jaar eerder had Borstlap voor hetzelfde traject negenentwintig uur nodig gehad: in de regentijd, globaal onze wintermaanden, en dan was reizen veel moeilijker, ook te paard of te voet.

Een groot deel van de onderafdeling was beter per boot bereikbaar. Met de Willibrord Snellius van de Gouvernements Marine reisde De Jong kort na zijn aanstelling langs de kust van Boenkoe tot het eiland Salabanka.¹²

Aan de noordzijde van de baai van Kolonodale lag het woongebied van de Wana's, een van de primitiefste stammen van Celebes. Per boot was de moerassige kuststrook van hun woongebied bereikbaar, maar het doen en laten van de Wana's in het binnenland onttrok zich grotendeels aan het gouvernementsgezag. Er was één inheemse bestuursassistent werkzaam en de zending was in de buurt van Kolono vertegenwoordigd in de persoon van dominee H. Perdok plus gezin.¹³

De geschiedenis van De Jongs optreden in Kolonodale voordat de oorlog begon, valt nauwelijks te schrijven. Er bestaan precies twee, vrij irrelevante, documenten over. Voor het overige zijn we aangewezen op wat getuigen zich herinneren. Over de relatie tussen De Jong en de twee radja's in zijn gebied, over zijn ervaringen bij het patrouille-lopen, over zijn contacten met de kamponghoofden, en over de wijze waarop hij de verdediging van zijn onderafdeling gedacht had indien oorlog met Japan zou uitbreken – er valt maar met grote moeite iets over te zeggen.

Mevrouw De Jong herinnert zich dat zij en haar man ooit naar Boenkoe gingen om de inhuldiging van een nieuwe radja bij te wonen. Nu niet per boot, maar per auto. Het laatste deel van de reis konden ze hem laten staan, en overstappen op 'een versierde ossewagen met keukenstoelen erin. In het paleis van de radja moest ik vier eredames uitzoeken. Goddank zag ik een vrouw die ik kende uit Kolonodale, en die koos ik als eerste. Dat was een goede beurt, want ze was een nicht van de radja. En zij fluisterde me in wie ik verder moest kiezen. Vier dagen mocht ik mijn eigen tanden niet poetsen en niet alleen naar de wc. Je werd er gek van. Vlak naast de kamer waar ik sliep werd altijd midden in de nacht een slag tegen een gong gegeven, tegen de boze geesten.¹⁴

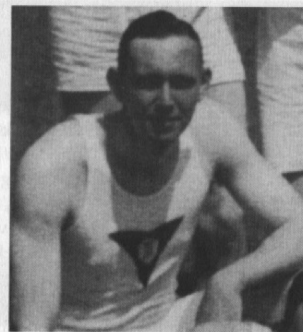
De radja van Mori nodigde het luitenantsechtpaar ook een keer uit voor een feest, maar mevrouw De Jong was verhindert. Desalniettemin kreeg ze een paard van hem, zij het een dermate vals exemplaar dat ze er 'geen paardejongen voor kon krijgen. Ik moest hem zelf baden.'¹⁵

Ook herinnert de luitenantvrouw zich: 'We waren deels self-supporting. Af en toe werd er een hert of een wild varken geschoten en we hadden onze eigen groentetuin. Eens in de maand kwam er een bevoorradingsboot. Als je dan vergat suiker te kopen zat je een maand zonder. Wij kregen f 500,- representatiekosten per jaar, wat vreselijk veel was toen. Mijn man verdiende per maand f 250,- en dat was al veel. En als die boot kwam moest je de bemanning 's avonds in de kazerne nodigen en gezellig kegelen of zo. Dan was ik gastvrouw van zo'n dertig man. En de volgende avond nodigden zij ons uit... Het was een mooi leven! [...] Er was niets. Geen bioscoop. Geen kroeg. Geen krant. Maar toch was het een heel blij bestaan. Tegen iedereen stak je je hand op. Tegen iedereen lachte je. De Moriërs waren bijzonder prettige mensen. Als een van ons jarig was kregen we zo veel stopflessen met koekjes, dat de hele veranda ermee vol stond. Dat bracht ik dan naar de kazerne. [...] Als ik ging winkelen liep mijn baboe voor me uit en schreeuwde ze de hele tijd "boekja jalan, boekja jalan!" – maak de weg vrij! Hier is de vrouw van de luitenant! [...] Als mijn man met rechtspraak bezig was zat ik achterin dat zaaltje... en dan bespraken we dat 's avonds.'¹⁶

Een andere getuige is A.J.P. Borstlap, die van 1938 tot oktober 1941 detachementsarts was in Poso. Voor hem, als voor veel anderen, heette De Jong 'jai' – een naam die was afgeleid uit De Jongs initialen. 'Jai was een gezellige vent. Een prater, dronk graag een borrel. Maar een flinke man. Met zijn auto durfde hij alles. Een lefgozer, zo van: ik rij dat wel. Vroeg ik: en wat als je pech krijgt? Zei hij: dat zien we dan wel. Hij was een echte militair. Het type, van de Korea vrijwilliger.'¹⁷

Over het karakter van de luitenant zegt mevrouw De Jong: 'Vreselijk eerlijk denk ik, maar een enorme heerser. Ik heb geen idee hoe hij nu, in deze wereld, zou reageren. Ik geloof niet dat hij veel gevoel voor humor had. Wel heel erg slim. Als hobby leerde hij even Italiaans. Frans en Engels sprak hij vloeiend. Maar toen er in Kolonodale een Amerikaans schip binnenkwam durfde hij zijn mond niet open te doen, uit angst dat hij iets verkeerd zei. Hij had ook een heel verlegen kant, behalve als hij een paar borrels op had. Dan ging het wel weer.'¹⁸

In augustus werd de commandant van het detachement Poso vervangen. De dichtstbijzijnde collega van De Jong was niet langer zijn jaargenoot luitenant C.L. Halewijn, maar luitenant W.H.J.E. van Daalen. Hij was twee maanden jonger dan De Jong, maar Van Daalen was in 1939 van de

W.H.J.E. van Daalen
twee maal als cadet, 1938.

KMA gekomen, drie jaar later dan De Jong.

Van Daalen had een totaal ander karakter. Volgens Borstlap werd hij 'beschouwd als een soort jonge hond – niet zo'n militair als Jai. Willy was naar de KMA gegaan omdat dat hoorde, ik heb nooit geloofd dat hij het met hart en ziel deed.'¹⁹

Willy van Daalen werd op 6 september 1914 in Weltevreden op Java geboren. Na hem zouden nog twee jongens volgen, en alle drie werden ze officier: de jongste twee bij de Koninklijke Landmacht, Willy bij het KNIL. Daarmee werd in de familie Van Daalen een oude militaire traditie hersteld.

In 1873, bij de tweede Atjeh-expeditie, raakte de kapitein van de generale staf G.C.E. van Daalen gewond. Hij genas voorspoedig, en het jaar daarop had hij een ontmoeting met gouverneur-generaal mr. J. Loudon, die hem met zijn herstel wilde feliciteren. Maar omdat de gouverneur-generaal zich ooit in ongunstige termen over de kapitein had uitgelaten, liet Van Daalen tot drie maal toe Loudons uitgestoken hand in de lucht hangen en salueerde slechts. Dit werd een rel. Van Daalen kreeg ongevaaragd eervol ontslag en werd geschrapt als kandidaat voor de Militaire Willems Orde.

Zijn zoon nam evenwel revanche door tot generaalsniveau te stijgen en

een grote, zij het twijfelachtige reputatie op te bouwen als bedwinger van weerbarstige streken. Met veel bloedvergieten onderwierp hij in 1904 de Gajo- en Alaslanden in Midden-Atjeh.²⁰

'Die verhalen waren bekend bij ons in de familie,' aldus luitenant-kolonel b.d. H.A. van Daalen, de middelste van de drie broers, 'en misschien was het wel inspirerend. Willy en ik wilden al naar de KMA toen we nog in Indië op de HBS zaten. Mijn vader had officier willen worden, maar zijn vader, een apotheker, was daar tegen. Mijn vader heeft daar altijd spijt van gehad. Die hele Atjeh-kwestie, daar werd bij ons thuis over gepraat. Generaal Van Daalen was een neef van mijn grootvader. Hij en zijn vader, de kapitein, dat waren voor ons helden.'²¹

Willy was met ruim één meter negentig een opvallende verschijning en heette gewoonlijk Lange. Volgens zijn broer had hij een natuurlijk overwicht: 'Wat Willy zei moest gebeuren. Op de KMA domineerde hij ook al zijn collega's. Hij kon zeer goed uit zijn woorden komen, ook in de omgang met superieuren. Hij was bepaald niet bang voor een ster meer, wat je in het KNIL heel erg had. Dat had hij beslist niet, meer een beetje brutaal.'²²

In theoretische kwesties was Van Daalen minder sterk. Volgens zijn KMA-jaargenoot C.A. Heshusius had hij 'het buskruid niet uitgevonden'. Op de HBS verloor Van Daalen twee jaar, en later op de KMA nog een en was daardoor in academiejargon een 'asymptoot'.

'Hij had een enorm stemgeluid,' aldus Heshusius. 'Ik hoor hem nú nog – maar hoe hard hij ook schreeuwde, steeds lag daar iets meegaands-collegiaals in van frêre et compagnon. Wat hij aan schoolse kennis miste, gaf hij terug aan menselijkheid en kameraadschap.'²³

In de woorden van zijn broer: 'Zijn ondergeschikten waardeerden hem ontzettend, maar zijn superieuren vonden dat hij soms te vrijmoedig voor zijn mening uitkwam.'

Volgens een van die meerderen, majoor Schilmöller, was Van Daalens 'invloed op zijn troep zeer groot'.²⁴ Borstlap kenschetst Van Daalen als 'een hartelijke man met gevoel voor zijn onderhebbers en hun familieomstandigheden; hij was zeer gezien bij zijn minderen'.²⁵ En mevrouw M.T. van Daalen-van Hasselt – ze trouwde in 1940 met de luitenant – herinnert zich: 'Toen we werden overgeplaatst van Malang naar Makassar stond er in een conduite over mijn man: "Weet op gepaste wijze voor zijn mening uit te komen." We moesten heel erg lachen! Hij hield inderdaad zijn mond niet.'²⁶

Met de komst van Van Daalen naar Poso begon niet alleen de tragische lotsverstrengeling tussen hem en De Jong – het was ook het officieuze begin van de tweede wereldoorlog op Midden-Celebes.

Foerier J. Ratumbanua,
1939.

Dokter A.J.P. Borstlap en sergeant J.H. de Bruin,
Poso 1939.

In Makassar, zijn vorige standplaats, kreeg Van Daalen twee opeenvolgende opdrachten, die beide met de oorlogsdreiging te maken hadden. In de periode juli-oktober zouden de detachementen Poso en Loewoek worden opgeheven zodat Paloe, Kendari en Kolonodale konden worden versterkt. Van Daalen was belast met de ontbinding van het detachement Poso. Vervolgens zou hij doorreizen naar Menado, waar zijn eigenlijke oorlogstaak wachtte: ter versterking van de gelederen op Noord-Celebes was op beperkte schaal dienstplicht ingesteld voor de inheemse bevolking. In september zou een man of 400 voor eerste oefening onder de wapenen komen, en van deze 'Menadonese Militie Compagnie' zou Van Daalen plaatsvervangend commandant worden.

De opheffing van het detachement Poso vormde slechts een klus tussen-door. Ondertussen zou mevrouw Van Daalen in Makassar de verhuizing regelen, twee maanden later de boot naar Menado nemen, en halverwege, in Donggala, zou haar man aan boord komen.

Na het vertrek van Halewijn, resteerden in Poso 65 Indonesische manschappen en onderofficieren met hun 140 gezinsleden,²⁷ die met de nodige tact naar de omliggende posten geleodst moesten worden.

Enkele van die 65 overplaatsingen verdienen nadere aandacht. Sergeant H.U. Burghardt (33), een Indische Nederlander, ging naar Kolonodale, en werd daarmee voor de derde keer geplaatst aan een van de baaien die de kustlijn van Midden-Celebes bepalen. Van 1933 tot medio 1940 had hij in Palopo gediend en van daaruit eendeloos gepatrouilleerd aan de noordkant van de Golf van Bone. De Bocht van Tomini had hij leren kennen

Sergeant H.U. Burghardt in 1948.

Officier van gezondheid H.J.B.J. Lubbers in krijgsgevangenschap, juli 1942.

tijdens zijn jaar in Poso. En vanuit Kolonodale zou hij bekend raken met het resterende deel van oostelijk Midden-Celebes, rond de Baai van Tomori.

Met hem verhuisde sergeant J.H. de Bruin (38), ook een Indische Nederlander, naar dezelfde bestemming. Burghardt had een vrouw en drie kinderen, De Bruin woonde samen met een Indonesische vrouw die in KNIL-kringen Mata Hari werd genoemd.

Ook moet de foerier van Poso, de Menadonese sergeant J. Ratumbanua (een jaar of 35) worden genoemd. Hij had twee jaar³⁸ in Poso gediend en zijn vader woonde ook in het stadje.³⁹ Net als Van Daalen belandde hij bij de militiecompagnie in Menado, waar hij opnieuw foerier werd.

Dokter Borstlap vertrok als eerste. In Menado zou hij als militair arts het oplopen van de oorlogsdreiging verder meemaken. Op 28 en 29 september 1941 werden in Poso door de plaatselijke bevolking enkele feestelijkheden georganiseerd om de scheidende detachementsarts en zijn vrouw uitgeleide te doen.³⁰

Er was een 'afscheidsthee', een koor zong afscheidsliederen. Mevrouw Warouw, bestuurslid van de Menadonezen Vereniging Pikat en echtgenote van Wim Warouw, Poso's hoogsteplaatsde Indonesische ambtenaar, hield een afscheidsrede. En natuurlijk sprak de dokter zelf. Zoals iedere detachementsarts op een afgelegen post had hij in Poso ook de medische zorg over de burgerbevolking gehad en bijvoorbeeld ook chirurgische ingrepen verricht. Dat zou veel moeilijker worden, want Borstlaps

opvolger, de Menadonese dokter Kandouw, had slechts de School tot Opleiding van Indonesische Artsen doorlopen. Daarmee was hij de best opgeleide medicus in de onderafdeling. 'Dat zou in de toekomst een hoop onnodige doden geven!' schreef Borstlap later.³¹

Op 22 oktober³² vertrokken drie brigades, organiek drie maal 18 man, naar Kolonodale. Kort daarna moet ook Van Daalen³³ Poso verlaten hebben. De assistent-resident L.C.J. Rijsdijk en zijn vrouw bleven nogal eenzaam achter. Aanvankelijk hadden ze nog aanspraak bij de controleur van de onderafdeling Poso, eerste luitenant mr. F. Masselink en zijn echtgenote. Maar ook voor Masselink wachtte kort daarop een taak in het Noorden. (Hij werd commandant van de Europese dienstplichtigen.)

Als Leo en Love Rijsdijk nadien verlangd hadden naar het gezelschap van andere Europeanen, was er niet veel keus. Twee uur rijden naar het zuiden, in Tentena, woonde de zendeling Jan Kruyt met zijn gezin. Nog een uur rijden verder, in Taripa, woonde diens collega R. Veldhuis met gezin, en weer zes uur verder, in Korowalelo, woonde H. Perdok – ook al een zendeling plus gezin. Dan was Riedel er nog, die, als alle Duitsers in Nederlands-Indië, na mei 1940 was 'geïnterneerd', wat in de praktijk betekende dat hij zijn werk had moeten staken en in Tentena moest wonen. In Mori was hij opgevolgd door dominee Perdok.

Verder waren er in en om Poso nog maar twee Europeanen. In het stadje zelf woonde Jozef Sagumsky, de landschapsarchitect van de afdeling Poso en Borstlaps beste vriend. Hij was omstreeks 1896 in Oostenrijk geboren, diende in de eerste wereldoorlog als geniesergeant, raakte in de Dolomieten ernstig verwond, en kwam rond 1920 als technisch ambtenaar in dienst van het Nederlandsch-Indisch gouvernement. In Toli Toli, aan de noordkust van Celebes had hij een Gorontalese onderwijzeres leren kennen, huwde haar, en kwam later naar Poso. 'Landschapsarchitect' hield in dat Sagumsky overheidsgebouwen, wegen, bruggen en andere openbare werken ontwierp en leiding gaf bij de aanleg. Hierin blonk hij uit. Op tal van plaatsen in Midden-Celebes getuigen onverwoestbare houten bruggen nu nog van zijn vakmanschap – en van de bouwkundige inzichten die in het begin van deze eeuw bij de Oostenrijkse genie leefden.³⁴

Ten slotte was er Ale Haagsma, in 1886 in IJlst geboren, gepensioneerd brigadier-ziekenverzorger van het KNIL, die met een Indonesische vrouw en hun kind op een paar kilometer van Tentena woonde, waar hij zijn pensioen aanvulde met de teelt van groenten. Borstlap herinnert zich dat de brigadier maandelijks naar Poso afdaalde om op het postkantoor zijn pensioen in ontvangst te nemen, en jaarlijks op 31 augustus om de koninginnedagfeestiviteiten bij te wonen. 'Ad, als je me nu opensnijdt, ben ik van binnen helemaal oranje!' placht hij dan op te merken.³⁵ Later zou blijken dat zijn vaderlandsliefde aanzienlijk verder ging.

Om Poso wel en Kolonodale niet op te heffen, was op het eerste gezicht onlogisch. Poso was met rond de duizend inwoners anderhalf keer zo groot als Kolonodale, en was veel beter bereikbaar: er liepen wegen naar Paloe, naar Ampana en naar Kolonodale. Vanaf ieder punt aan de zuidkust van het noordelijk schiereiland kon je per boot in een rechte lijn naar Poso, terwijl Kolonodale tussen twee schiereilanden bekneld lag. Maar in het licht van een van de centrale concepten bij de verdediging van Nederlands-Indië was Kolonodale toch van meer gewicht.

In december 1941 had het KNIL een sterkte van 122.600 man, waarbij inbegrepen enkele grote categorieën personeel met beperkte gevechtskracht zoals stads- en landwachten (vrijwillige inheemse burgermilitie), de reservekorpsen (goed gemotiveerd maar op leeftijd), en Europese dienstplichtigen. Daarmee zou een gebied ter grootte van Europa moeten worden verdedigd: hoe dan ook een onmogelijke opgave. Daar kwam nog bij dat het koloniale leger in de allereerste plaats getraind was om de binnenlandse orde en rust te handhaven.

Alleen op delen van Java was sprake van een organisatiestructuur die zich leende voor het afslaan van vijandelijke landingen. Op de overige eilanden, de buitengewesten, lagen slechts verspreide detachementen: bij grote steden een of meer compagnieën, maar op tientallen kleine posten was de brigade – 15 manschappen, twee korporaals en één sergeant – de grootste eenheid. Poso en Kolonodale, met vier en drie brigades, zijn daar voorbeelden van. De bewapening bleef beperkt tot pistool, karabijn en klewang, want bij het patrouilleren over oerwoudpaden hebben tanks en artillerie weinig nut. Zelfs lichte mitrailleursonbraken om die reden (en door geldgebrek). Bij geconcentreerde vijandelijke landingen zouden deze detachementen machteloos staan.

In de jaren dertig, toen het gevaar van een Japanse aanval langzaam maar zeker reëler werd, was daarom besloten een eventuele buitenlandse agressor reeds aan te vallen voordat hij troepen aan land kon zetten, dus op zee of in de lucht. Na enig intern geharrewar tussen de afdeling Militaire Luchtvaart van het KNIL en de Koninklijke Marine,^{36*} was besloten dat de ML-KNIL hierbij de hoofdrol zou spelen³⁷ en in haar taak zou worden gesteund door de watervliegtuigen van de Marineluchtvaartdienst, die voor strategische verkenningen zouden zorgen. Vanuit de lucht zouden vijandelijke landingsvaartuigen, bommenwerpers, verkenningsvliegtuigen en luchtlandingsstroepen worden tegengehouden voor ze schade konden aanrichten; na de Singapore Conferentie in december 1941 zouden ook de Australische en de Amerikaanse luchtmachtkrachten in dit scenario een plaats krijgen. Bij het begin van de oorlog had de ML-KNIL in totaal

* Bij vetgedrukte nootcijfers gaat het om verklarende noten.

Gedeelte van het detachement Kolonodale in maart 1941. Geheel links en geheel rechts twee strapsans, beiden veroordeeld wegens moord, en hier beiden beladen met persoonlijke uitrustingsstukken van De Jong.

225 vliegtuigen, versterkt met zo'n 300 geallieerde toestellen.³⁸

Niet alleen werd veel nieuw vliegend materieel aangeschaft, ook werd in de buitengewesten een kordon van nieuwe vliegvelden aangelegd. Op Celebes werden in 1940 achter Kendari enkele tientallen hectares jungle weggekappt om ruimte te maken voor startbanen en hangars. Bij Paloe werd een landingsstrip gemaakt waar Amerikaanse bommenwerpers benzine en bommen konden bijladen.³⁹ In de omgeving van Kolonodale ging luitenant Cox op zoek naar een geschikte plaats voor een vliegveld, en vond er een aan de noordzijde van de baai. Over land was deze locatie echter onbereikbaar, zodat het plan niet doorging.⁴⁰

Veel eenvoudiger was de aanleg van stations voor de watervliegtuigen, waarvan de Marine Luchtvaart Dienst in 1941 vijfenzeventig exemplaren bezat.⁴¹ Een flink meer of een rustige baai hoefde alleen maar opgetuigd te worden met een aanlegsteiger, een benzinevoorraad en eventueel een reparatiewerkplaats. Op en om Celebes waren negen van deze landingsplaatsen,⁴² waarvan Kolonodale, halverwege de drie stations in de Minahasa en het station Kendari, relatief belangrijk was. Behalve de genoemde faciliteiten was er een ziekenhuis waar eventuele gewonden konden worden achtergelaten, er was een KNIL-detachement en er was een zeer beschutte baai – zonder golfslag en vrijwel rondom door steil oprijzend land tegen wind beschermt.

In augustus had mevrouw De Jong haar derde kind gekregen, dat een paar dagen na de geboorte overleed.⁴³ Om bij te komen vertrok de luit-

nantsvrouw kort daarna met Freek en Rendie voor drie maanden naar Menado met de *kapal putih*, de witte boot van de Gouvernements Marine. Tijdens hun afwezigheid zou in Kolonodale veel veranderen.

De drie brigades die uit Poso naar Kolonodale waren verhuisd, hadden daar de leemte opgevuld die was ontstaan doordat een groep van precies dezelfde omvang naar Kendari was overgeplaatst.

Bij het kader waren niet alleen Burghardt en De Bruin nieuwe gezichten. Ook uit Poso was de Javaanse sergeant Mardjono gearriveerd.⁴⁴ Verder was een deel van het kader van Loewoek naar Kolonodale gekomen: de nieuwe foerier werd C. Kors (33), een Indische Nederlander met blauwe ogen, die qua uiterlijk 'zo voor een Arabier kon doorgaan'.⁴⁵ Hij had een dochtertje van twee, en zijn vrouw verwachtte op korte termijn de volgende.

Sergeant-majoor Jan Gerissen (32), wegens zijn haar wel 'de rooie' genoemd,⁴⁶ Nieuw-Guinea-veteraan, ervaren patrouilleloper, getrouwd, maar zonder kinderen, was in Kolonodale plaatsvervangend commandant geworden. En ten slotte was er een nieuwe detachementsarts in de persoon van officier van gezondheid tweede klas H.J.B.J. Lubbers (30), die een echtgenote, een zoontje van twee jaar en een dochter van zeven weken meebracht.

Kors, Gerissen en Lubbers waren op 5 september 1941 gearriveerd,⁴⁷ en mede dankzij de herinneringen die Lubbers twee jaar later, in krijgsgesvangenschap, in minuscule lettertjes aan het papier toevertrouwde, kunnen de gebeurtenissen in Kolonodale tussen zijn aankomst en zijn vertrek zeven maanden later, vrij nauwkeurig worden gereconstrueerd.

Acute oorlogsdreiging was er nog niet. Lubbers kreeg te horen dat er plannen bestonden voor het vestigen van een grotere Europese gemeenschap rond Kolonodale, en voor nikkelmijnbouw in het achterland. Behalve twee maal per week een watervliegtuig van de KNILM, zou de KPM de bootverbinding met Kolonodale opvoeren tot een frequentie van twee keer per maand.

Helaas noteerde hij maar weinig over de bezigheden van luitenant De Jong in die laatste vredesmaanden, en het archief van Kolonodale werd naar alle waarschijnlijkheid tijdens de bezetting door de Japanners vernietigd. Slechts in correspondentie van de zendeling Perdok in Korowalelo, 34 kilometer buiten Kolonodale, zijn drie brieven van de luitenant bewaard gebleven. Ze betreffen het protocol bij het kennismakingsbezoek aan Kolonodale van F.C.H. Hirschmann, sinds mei 1941 de nieuwe resident van Menado.⁴⁸ De correspondentie was nodig omdat De Jong graag zou zien dat leerlingen van enkele lagere scholen van de zending aan weerszijden van de Kali Laa een obade zouden brengen terwijl de resident en zijn gevolg op 16 november per pont de rivier overstaken. Dat was een

J.A. Gerissen, toen nog sergeant, in Boven Digoei, begin jaren dertig.

Zendeling H. Perdok.

zondag, en daar wong de schoen: 'In de gemeenten wordt gestreden om tot meer Zondagsheiliging te komen,' klaagde Perdok in een brief aan zijn chef Kruyt, 'en op deze manier komen ze ineens voor het feit te staan dat het bestuur er geen rekening mee houdt. Ook zijn dansen voor de Christenen op Zondag verboden, maar naar ik hoorde zal er straks lustig gedanst worden. [Kampung] Korowalelo was gisteren al aan het oefenen! Ze hebben zelfs een nieuwe methode van dansen uitgevonden door er meerstemmig bij te zingen [...]. De inhoud is natuurlijk niet erg fraai.'⁴⁹

Een compromis werd uiteindelijk bereikt toen bleek dat Hirschmann eerst in de namiddag Kolonodale zou bereiken: daar kon gezongen worden, en de maandag daarop, als de resident naar Poso doorging en opnieuw op de pont moest, zouden de kinderen zich bij de Laa opstellen 'met muziek ter verwelkoming', zoals De Jong gevraagd had.⁵⁰

Het Nederlands Hervormd gedachtegoed in en om Kolonodale werd terzelfdertijd uit nog een andere hoek geattaqueerd. Tot vreugde van de katholieke Lubbers arriveerde vlak voor de komst van Hirschmann de pastoor van Loewoek, en ze bespraken de mogelijkheid om in Kolonodale het katholicisme impulsen toe te dienen.

'Het begin was er al in de vorm van een zéér fraai tabernakelkastje van ebbehout,' schreef Lubbers enthousiast. 'M'n plan was om, indien we voldoende geld bijeen konden krijgen, de oude Protestantse kerk te kopen en deze weer te verbouwen.'⁵¹

Beginnend in zijn standplaats Menado, maakte Hirschmann het eerste deel van zijn reis met de witte boot van de Gouvernements Marine. Aan boord waren ook mevrouw De Jong en Freek en Rendie.⁵² De luitenant was ondertussen naar Loewoek gereisd,⁵³ waar de witte boot voor anker

ging en De Jong zich bij de resident voegde alvorens de grens van de onderafdeling werd overschreden. In Kolonodale verlieten mevrouw De Jong en de kinderen het schip, dat daarna doorkoerste naar het stadje Boenkoe waar per automobiël de feitelijke tournee begon.⁵⁴

Voor de luitenantvrouw bracht de thuiskomst gemengde gevoelens met zich mee. Er was veel veranderd; bijna al het militair personeel was vervangen door ander militair personeel, en vooral de ontmoeting met dokter Lubbers leidde vrijwel direct tot strubbelingen.

Dat de relatie tussen de nieuwe detachementsarts en de luitenantvrouw, en in bredere zin: tussen het echtpaar Lubbers en het echtpaar De Jong, niet optimaal was, is een terugkerend thema in Lubbers' dagboek – en 46 jaar later bevestigden hij en zijn vrouw dat vooral de betrekkingen met mevrouw De Jong verre van gunstig waren geweest.⁵⁵ Mevrouw De Jong beaamde dat: 'Het boterde meteen al niet tussen mij en Lubbers. Hij had mijn hele tomatenaanplant weggeschept en er eigen, nieuwe tomaten overheen gezet. Mijn orchideeën waren ook verdwenen.⁵⁶ Ik denk dat Lubbers in Kolonodale een hele hoop omver gegooid heeft. Bijvoorbeeld: Iedere dag moest het eten in de kazerne worden gekeurd. Mijn man deed dat, of ik. Dat gaf altijd een hoop plezier. En toen mochten we van Lubbers de keuken niet meer in! En ik mocht in het ziekenhuis de kraamkamer niet meer in, terwijl ik daarvoor altijd bij bevallingen had geholpen. Ik denk dat mijn man gewoon gedacht heeft: ik moet dit maar overgeven, want hij is de dokter.'⁵⁷

Bij deze controverse moet worden bedacht dat Lubbers formeel onder bevel stond van De Jong maar dat Lubbers de baas was waar De Jongs competentie tekort schoot, dus bij medische kwesties. Een vrij delicate gezagsverhouding, die hier nog lastiger was doordat Lubbers drie jaar ouder was dan De Jong, en doordat zijn eigengereidheid slecht samenging met de heerszucht van de detachementscommandant.

In de weken na het bezoek van de resident meldt Lubbers een sterk toenemend watervliegverkeer – 'we hadden aanspraak genoeg'⁵⁸ – en een verslechtering van de situatie in de Pacific; een mededeling die zijn belang ontleent aan de implicatie dat dit tot Kolonodale doordrong. Een belemmering om Sinterklaas te vieren was het niet: op 5 december arriveerde de heilige uit Madrid op de pier van Kolonodale, en mevrouw Lubbers bakte speculaas. Op 8 december vertrok luitenant De Jong bij zonsopgang met een patrouille op bestuurstournee bij de grens met de onderafdeling Poso.

Kort daarop schakelde Lubbers zijn radio aan om het nieuws van 07.00 uur te horen.⁵⁹

HOOFDSTUK 3 OORLOG

Op zondag 7 december 1941, 07.55 uur plaatselijke tijd, werd de Amerikaanse vlootbasis Pearl Harbour op Hawaii, onverwacht aangevallen door 360 Japanse bommenwerpers en torpedovliegtuigen. Acht Amerikaanse slagschepen, drie kruisers en zeven andere schepen werden vernietigd. Van de 248 op Pearl Harbour gestationeerde vliegtuigen werden er 188 vernield en 30 zwaar beschadigd. Ongeveer 2300 man Amerikaans personeel verloor het leven.¹

Op 7 december voerden de Japanners tevens landingen uit in Thailand, de Filippijnen en Malakka, bombardeerden ze Singapore en Manila en verklaarden ze aan de Verenigde Staten en Groot-Brittannië officieel de oorlog – maar niet aan Nederland.

Voor de Nederlandse regering in Londen was dat ook niet nodig: in het hotel waar minister-president Gerbrandy een kamer huurde, kwam een deel van de ministerraad om kwart over een in de nacht van 7 op 8 december, een paar uur na de aanval op Pearl Harbour, in spoedzitting bijeen. Een sterk gevoel van geallieerde lotsverbondenheid vereenvoudigde het innemen van een standpunt: een kwartier later belde Gerbrandy met koningin Wilhelmina, waarna de vorstin – voor wie de aanval aanleiding was tot de woorden 'A bomb on Hawaii is a bomb on Java'² – de oorlogsverklaring van haar ministers bekrachtigde. Besloten was ook dat 'de Verenigde Staten en Engeland zeer spoedig weten dat zij op ons ten volle kunnen rekenen nu zij aangevallen zijn'.³ De hoop dat Nederland, Nederlands-Indië in het bijzonder, indien nodig ook ten volle op de Verenigde Staten en Engeland kon rekenen, zal bij de keuze van deze kordate woorden een rol hebben gespeeld.

Toen Gerbrandy in Londen de hoorn op de haak legde, was het in Batavia negen uur 's ochtends. Drie uur eerder had de Nederlandsch Indische Radio Omroep al melding gemaakt van de aanval op Pearl Harbour en de landing op Malaka,⁴ en een half uur daarna kwam gouverneur-generaal Van Starckenborgh Stachouwer voor de microfoon met een verklaring die impliciet dezelfde strekking had als het kabinetsbesluit dat in Londen nog moest worden genomen: 'Medeburgers! Door onverhoedse aanvallen op Amerikaanse en Britse gebieden, terwijl diplomatieke besprekingen nog gaande waren, heeft het Japanse keizerrijk bewust gekozen voor een beleid van geweld. Deze aanvallen [...] beoogden de vestiging van Japans heerschappij over heel Oost- en Zuid-Azië. Deze veroveringslust richt zich, zeker niet in de laatste plaats, ook op Nederlands-Indië. De Neder-